

איסור ריבית

נפתלי חסן (שיעור א')

איסור ריבית מופיע בתורה כמה פעמים. לראשונה מופיע בספר שמות (כב, כד) :

אם כֶּסֶף תַּלְוֶה אֶת עַמִּי אֶת הָעֲנִי עִמָּךְ לֹא תִהְיֶה לוֹ כְּנֶשֶׁה לֹא תִשְׁיָמוּן עָלָיו נְשָׂךְ.

ובספר ויקרא (כה, לו-לז) :

אֵל תִּקַּח מֵאִתּוֹ נְשָׂךְ וְתִרְבִּית וְיִרְאֶת מֵאֲלֻקֵּיךָ וְחַי אַחִיד עִמָּךְ. אֶת כֶּסֶףךָ לֹא תִתֵּן לוֹ בְּנֶשֶׂךְ וּבְמִרְבִּית לֹא תִתֵּן אֶכְלָדְךָ.

ואף הנביאים התייחסו אליו (יחזקאל יח, ח) :

בְּנֶשֶׂךְ לֹא יִתֵּן וְתִרְבִּית לֹא יִקַּח מֵעֹלָם יִשְׁיֵב יָדוֹ.

חכמים ראו בהלוואה בריבית איסור חמור השווה לשפיכות דמים. וכך אומרים חז"ל במסכת בבא מציעא (ס"א ע"ב) :

מה שופכי דמים לא ניתנו להשבון אף מלוי ריבית לא ניתנו להשבון.

עוד אמרו על המלוה בריבית שהוא כופר באלוקי ישראל (בבא מציעא ע"א ע"א), ואמרו (שם) שכל המלוה בריבית נכסיו מתמוטטין. עוד אומרת הגמרא שהמלוה בריבית עובר על שלושה לאווים. כלומר חז"ל ראו בחומרה רבה, אולי אף יותר מאיסורים אחרים, את איסור ריבית.

במאמר זה נעסוק בשאלה מהו טעם איסור ההלוואה בריבית, שהרי מצד ההגיון יש להתיר את הריבית. המלוה יכול היה להשקיע את כספו בעסק אחר ולהרוויח, ולמרות זאת החליט לעזור לחברו ולהלוות לו את כספו. ראוי שיינתן לו פיצוי מסוים עבור הפסד אפשרות הרווח שלו.

ועוד, המלוה מניח את כספו על קרן הצבי, שהרי יש חשש שהלווה לא יוכל להחזיר את כספו. גביית הריבית נותנת פיצוי מסוים עבור החשש מאובדן הכסף, ומתמרצת את הלווה להחזיר את כספי ההלוואה בזמנם. מכיוון שהלווה מסכים מדעתו לתשלומי הריבית, לכאורה אין כאן גזל. אם כן, מדוע הדבר בכל זאת אסור?

מצאנו כמה שיטות בחז"ל ובמפרשים, ונפרט את חלקן.

שיטת המדרש תנחומא

אומר המדרש בפרשת משפטים (סימן ט):

אם השאלת אותנו לא תדחקנו, לא תראה לו שדה וכרם או בית ותאמר לו טול ממני עשרת רבוא ותעשה פרקמטיא וכתוב לי על שדך ועל כרמך ועל ביתך ולמחר הוא מפסיד ותטול את כרמו, מכאן את למד **שכל מי שמלוה בריבית אינו ירא מן הקדוש ברוך הוא.**

לדברי המדרש שורש המצוה הוא אָמוּנִי. הקפדה על מצות ריבית אינה רק ענין בין אדם לחברו, אלא גם נוגעת בדין בין אדם למקום. חז"ל מלמדים שמי שעובר על איסור זה ו"דוחק" את הלווה להוסיף לו כסף שכביכול המלוה הפסיד, לקוי ביראת השמיים שלו והוא אינו מקיים את דבר ה'.

שיטת האבן עזרא

שורש איסור ריבית על פי רבי אברהם בן עזרא גם הוא אָמוּנִי. האבן עזרא רומז שעל האדם להפנים שכספו אינו מעשה ידיו אלא מתנה מהבורא, ועליו להשקיע כספו במצוות הבורא. וכך הוא כותב בפרשת משפטים (כב, כד בפירוש הארוך):

אם כסף תלוה **אם נתן לך השם הון, שתוכל להלוות העני.**

ובפירוש הקצר (שם):

שלא יחשוב העשיר, שהשם יאהבנו יותר על כן העשירו.

לפי דבריו, הקב"ה נתן לאדם כסף כדי לעזור לנזקקים ולא כדי להתעשר על ידי הלוואות בריבית.¹

שיטת רש"ר הירש

גם רש"ר הירש רואה את איסור הריבית כעניין אָמוּנִי, ומרחיב את דברי האבן עזרא. היה יכול האדם לחשוב שבאפשרותו לעשות בכספו כראות עיניו ואין לתורה עניין להתערב

¹ אותו עקרון מופיע במצות הצדקה, בספר שמות (כב, כד) נאמר: "אִם כֶּסֶף תִּלְוֶה אֶת עַמִּי, אֶת הָעֲנִי עִמָּךְ". למד מפסוק זה אור החיים הקדוש שאם יש לאדם כסף, עליו לחפש איך לעזור לעניים, להלוות או לתמוך בהם ולא לשמור את הכסף לעצמו.

בכך. אך אין זה נכון. העולם כולו, ובכלל זה גם כספו של האדם, הם רכוש הקב"ה שניתן לאדם למשמרת על מנת לפעול למען טובת העולם.

רש"י הירש מסביר שהקב"ה בעצם שותף עם האדם בכספו, ומתוך שותפות זו, קובע הקב"ה כיצד להשתמש בכסף, ואוסר את לקיחת הריבית. מודל כלכלי זה, הוא הדרך בה רוצה הקב"ה לנהל את עולמו. בכך שאדם מלווה בריבית הוא עובר על עקרון יסוד שעליו בנויה החברה היהודית.

יוצא, אם כן, שלדעה זו גם בימינו יש איסור ריבית, ולא השתנה דבר, גם לא בעקבות המסחר המודרני. וכך הוא כותב (שמות כב, כד):

מבחינת המשפט הכללי אין בה בלקיחת ריבית, כשלעצמה, משום מעשה עוול בעיני התורה. **הריבית איננה מנוגדת למושג המשפט, אלא לעקרון היסוד, שעליו תיבנה החברה היהודית.** אילו הותר למלווה היהודי לראות את עצמו כ"נושה" גרידא, כמי שמתוך נדיבות לב גמורה מסר את כספו שלו לשימוש של איש פרטי אחר לזמן ידוע, הרי שהיה זכאי גם לגבות ממנו תשלום תמורת ויתורו הזמני על כספו או תמורת השימוש שהלווה עושה בכספו שלו.

אולם דווקא זאת מנעה התורה ממנו. **הכסף שהלווה איננו כספו שלו ורק שלו, וההחלטה להלוות את הכסף אינה החלטה הבאה מתוך שרירות לבו בלבד. כספו הוא גם קניין ה', וההלוואה מצוה היא, והלווה איננו איש פרטי בלבד, הוא 'עמי', אחד מבני קהל ה', הוא הקהל שעל פי רצון ה' ייבנה על יסוד כוח הקסמים של המצוה.**

שיטת ספר חינוך

לשיטת ה'חינוך' שורש המצוה הוא סוציאלי-חברתי, למנוע קריסה של העני-הלווה. הריבית גורמת לחוב לתפוח מעבר לגודלו המקורי, והדבר נעשה דרך תשלומי הריבית הקבועים, בלי שהלווה ישים לב. לכן נקראת הריבית בלשון התורה 'נשך', שגורמת לאדם לנשך ולבלוע כביכול את רכוש חברו. וכך הוא כותב (מצוה סח):

משרשי המצוה, כי האל הטוב חפץ בישוב עמו אשר בחר, **ועל כן ציוה להסיר מכשול מדרכם לבל יבלע האחד חיל חברו מבלי שירגיש בעצמו עד שימצא ביתו ריקן מכל טוב,** כי כן דרכו של ריבית, ידוע הדבר, ומפני זה נקרא נשך. ובהימנע מן המעשה הזה ערב וסופר ועדים ימנעו בני אדם ממנו.

שיטת התורה תמימה

בעל 'התורה תמימה', הרב ברוך הלוי אפשטיין, לא הסכים להתפרנס מרבנות אלא עבד לפרנסתו כבנקאי. ניתן להניח שבעבודתו כבנקאי נתקל רבות בענייני ריבית שונים. דעתו ייחודית ביחס לשאר הפרשנים, מכיוון שלדעתו טעם המצוה כבר לא רלוונטי, למרות שודאי אין לבטל את המצוה בשל כך.

לדבריו, שורש המצוה הוא חברתי - "וחי אחיך עמך". בעבר, מטרת ההלוואות הייתה לצורכי קיום בסיסיים ולא לצורכי מסחר. לאחר היציאה לגלות, עיקר פרנסתם של ישראל באה מעיסוק בכסף (בעיקר במסחר ובהלוואות), ואז הריבית נעשתה הכרחית. נוצר מצב שהטעם האיסור המקורי של התורה כבר אינו רלוונטי. אמנם אין בסמכות חכמים לבטל מצוה מן התורה, על כן חיפשו דרכים לעקוף את האיסור על ידי תקנת היתר עיסקא.² וכך הוא כותב בפרשת בהר, בטעם ההיתר (ויקרא כה הערה קצב):

ונראה בזה שראו חכמינו יסוד וגם הכרח להיתר ענין זה בכלל, משום דחקרו ובאו עד תכונת האיסור הזה ביסודו ועיקרו שבתורה הבנוי ומיוסד על הענין וחי אחיך עמך, שאז בימי נתינת התורה היו עיקרי יסוד חיותם ועסקם של ישראל עבודת האדמה, והוא היה היסוד והעמוד לעשרם ולמצבם, כי מי שהיה לו תבואות בהמון היה נחשב לעשיר, והכסף לא היה נחשב להם לעיקר ויסוד החיים. וכשהיו לווים כסף לא היה למען עשות מסחר וקנין, רק למען השג על ידו לחם ובגד למי שחסר לו כזה משדהו ועבודתו. ולפי זה ממילא מובן כי להעני הלואה הזו לא היה כל חשבון לשלם ריבית וגם להמלוה העשיר לא היה חסרון ניכר בהלוואת כספו בלא ריבית, אחרי כי בכלל לא היה להם עסק כספים ולא שייך בשניהם בזה וחי אחיך עמך.

אבל בימי הביניים שאבדה לישראל חלק ונחלה בעבודת האדמה, ונשארו גויי החי רק על המסחר לבדו, לא יכלו עוד להחזיק באיסור ריבית, כי הכסף נעשה ליסוד עיקרו לאמצעיית החיים והמסחר, ונעשה עסק הריבית עסק שווה גם להלווה גם להמלוה, ושייך בשניהם בזה וחי אחיך עמך, ולכן ראו חכמים למצוא היתר לאיסור זה, וחשבו שעל דעת כן לא אסרה התורה ענין זה בכולה, כך נראה לי.

² עניינו של היתר עיסקא הוא שלא מדובר בהלוואה אלא בעסק של שותפים - אחד עובד והשני מממן את העבודה ולאחר מכן מחלקים את הרווחים ביניהם בצורה שהוסכמה מראש.

שיטת בעל העקידה

גם לפי בעל העקידה שורש המצוה הוא חברתי (עקידת יצחק, ויקרא שער סט):

וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו גר ותושב וחי עמך אל תקח מאתו נשך ותרבית - ציוה שיהיה אצל ממונם כאילו הם כולם שותפים בו כאחים בני אב אחד.

אמר וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו בענין שיחיה עמך, וזה שאם אי אפשר לו לשלם מפני דחקו שיתן לו במתנה. אמנם אם אפשר שיעשה ההתחזקות ההוא על ידי ההלוואה, כגון שיש לו תבואה בשדה או שהוא עתיד לירש וכיוצא, אל תיקח מאתו נשך ותרבית ויראת מאלקיך וחי אחיך עמך, **כי אם תלוה בריבית לא יוכר במעשה אחוה כלל כי לנכרי תשיך גם כן.**

מן התורה יש איסור ריבית בכל מצב שהוא, שכן מטרתה של ההלוואה היא כלכלית חברתית - סיפוק של לחם ובגד לנצרך. לקיחת ריבית פוגעת פגיעה אנושה בעיקר בדלי העם הזקוקים ללחם ובגד, ומי שלוקח עובר על "וחי אחיך עמך".

מאידך, יש ריבית למטרת עסקים שאינה קשורה בחיי הנפש, כגון הלוואה לצורכי עסקים. במקרה זה תיקנו חכמים היתר עיסקא כדי לאפשר ניהול עסקים תקין. נראה, שבעל העקידה סבור שגם לצורכי עסקים אין פיתרון זה ראוי.

שיטת השערי יושר

לדעת ר' שמעון שקאפ, בעל השערי יושר, שורש האיסור הוא גזל. גם אם הריבית ניתנת ברצון הלווה, המלוה עובר על איסור. ההסכמה של הלווה לתת את הריבית נחשבת כהסכמה שלא מדעת ונחשבת כחוסר רצון של הלווה. אם כך, איסור ריבית קיים אף בימינו ואין שום דרך לעקוף איסור זה. וכך הוא כותב (שער ה, כה אות תרפט):

אלא הענין הוא דהתורה ירדה לדעת בני האדם **שהשתעבדות לקבל על עצמו ריבית קצוצה, אף שהלוה עושה ברצון, הוא רצון טועים וכנעשה שלא מדעת, שהוא בעצמו אינו מבין איך שהוא מפסיד לעצמו על ידי נשך ותרבית.** ומהאי טעמא קראה תורה ענין זה בשם נשך כנשיכת נחש, שלפי שעה הוא כאב קל, ואחריתו סכנת מות, ומהאי טעמא אסרה תורה ענין זה, שאף על פי שעל פי תורת המשפטים אין כאן גזל שמדעתיה עביד, **אבל בפנימיות הענין יהיו בזה תמצית גזל, וגם להלווה אסרה תורה שלא להאכיל גזילה למלוה.**

הסיבה המוסרית

ראש הישיבה, הרב ישעיהו מייטליס, נתן סיבה נוספת והיא הסיבה המוסרית-חינוכית, מצידו של המלוה. האדם נועד לעבוד ולפעול, ואל לו לעשות קיצורי דרך. בעצם ההלוואה בריבית אומר האדם לעצמו: "אני אלוה לאנשים כסף, והם יחזירו לי יותר כסף. בכך אעשה רווח ללא מאמץ". דבר כזה הוא רווח על חשבון אחיך מתוך עצלות, ואין דעת התורה נוחה מזה.

אם כן, מדוע מותר להלוות לריבית לגוי? הרי אם האיסור הוא מצד הנותן, מה זה משנה למי הוא נותן את ההלוואה?

נצטרך לומר שיסוד איסור ריבית הוא "וחי אחיך עמך" - והגוי אינו אחיך. בנוסף, זו דרכו של העולם, הגוי אינו מתנהג באחווה כלפינו ולוקח מאיתנו ריבית, ולכן אפשר להתנהג אליו באותה צורה.

סיכום

ראינו כמה טעמים לאיסור הריבית. לרוב הפרשנים, איסור הריבית נסמך על דברי התורה "וחי אחיך עמך", כל אדם צריך להתחשב בחבריו ולראות גם את הצד שלו, ולכן אין לקחת ריבית שפוגעת בלווה.

עוד ראינו שמצוה זו מחזקת ומעידה על הביטחון בה' בעניין העושר.

טעמי האיסור גם משליכים על סוגיה נוספת, שנגענו בה בקצרה, בנוגע לאיסור ריבית בעסקים ולהיתר העיסקא. לדעת התורה תמימה יש מקום להיתר, אך לדעת שאר הפרשנים היתר העיסקא לא פותר את האיסור.